

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ

XX ҒАСЫРДАҒЫ ТАРИХ: ТАРИХИ
ТАНЫМДАҒЫ DAҒДАРЫС ПЕН
РЕВОЛЮЦИЯ

Дәрістің жоспары:

1. Тарихи білімнің салыстырмалылығы
2. Экономикалық тарих
3. Өткенді зерттеуде өркениеттелген және мәдени тарихи тәсілдер
4. «Идеологияның малай әйелі»

Дәрістің негізгі идеялары: XX ғасыр бойы тарихи ғылым түбегейлі өзгерістерді басынан бір неше рет өткерді. Бұл өзгерістер тарих ғылымының пәнін түсінуде, оның құрамын, проблематикасын, зерттеу әдістерін және кәсіби-ғылыми және әлеуметтік деңгейлерін дамытуға үлес қосты. XX ғасырдағы тарихнама дағдарысы ғылыми парадигмалардың, олардың принциптері мен тану тәсілдерінің және де тарихи ғылымның әлеуметтік жағдайының өзгеруімен байланысты болды. XX ғасырдағы тарихи ғылымның дағдарысы заңға сәйкес, XIX ғасырдағы тарихи танымның қарқынды дамуының нәтижесі болды. Сондықтан, тарих туралы теориялық білімді оның айтарлықтай кеңейген эмпирикалық базасына сәйкес келтіру қажеттілігі туындады.

Дәрістің негізгі қитаталары: «Хронологиялық жағынан тарихи оқиғалар қанша алыс болса да, шын мәнінде кез-келген тарих кәзіргі жағдайға сәйкес қажеттілікке итермелейді, осылай біз үшін фактілерді «естуге» мүмкіндік береді» (Бенедетто Кроче) – «Как бы ни были хронологически удалены события, в действительности любая история отсылает к нуждам ситуации настоящего, вибрации которого помогают услышать факты».

«Тарихшы өзінің ғылымына тән әдістерді пайдалана отырып, оның жұмысы процесінде оның алдында тұрған кез келген бағдарламаның дұрыс шешімі қандай екендігі туралы өз пікірін жасауға құқылы және міндетті». (Коллингвуд)

Ескі ғылыми парадигманы қайта қарау сұрағы XIX—XX ғасырда басталды. XX ғасырдың бірінші онжылдығында ешкім тарихтың нақты, жеке, тарихи фактімен қарапайым элементтерге бөлінбейтін ғылым болып табылатындығын жоққа шығармады. Позитивизмге тым батыл шабуыл тек Бірінші дүниежүзілік соғыстың басы мен соғыстың кезінде ғана әрекет ете бастады. Ғасырлар тоғысында басталған әдіснамалық дағдарыс, соғыс жылдарында жалпы тарихи ғылымның дағдарысына айналды.

Қоғамның өзіндік санасының түрі бола тұрып, тарих қоғамның мәселелеріне көңіл қойып әрекет етеді. Сондықтан, тарихи ғылым дағдарысының мәселесі сонымен қоса, айтылған әлеуметтік аспектіге ие болды. Ғасыр басындағы күйзелістер батыс өркениетінің тоқтаусыз үдемелі дамуындағы оптимистік сенімділікті сейілтті. Даму теориясы қирады, қайтадан, өткеннен идеалды табуға ұмтылыс пайда болды. Оптимистік үміттерді күтумен қоса, тарихтың — өткенді терең түсіну негізінде болашақты болжауға қабілетті, өмірдің данагөй тәлімгерінің бейнесі де қирауға ұшырады. Тарихтың қажетсіздігі туралы сұрақ туындады.

Тарихи танымның негізгі принциптерін қайта қарауда маңызды рөлді XIX ғасырдың соңы — XX ғасырдың басында болған ғылыми ойдағы төңкеріс — физикадағы революция болды. Альберт Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы және физика мен математикадағы үлкен ашулар өмірдің жаңа, релятивисттік кейпін (механистикалықтың орнына келген) негіздеді. Ғылыми революцияның жахандық маңызы туралы Люсьен Февр осылай депті «Ясно как день, что фактической отправной точкой всех новых концепций, овладевших учеными была великая и драматическая теория относительности, потрясшая все здание науки, каким оно представлялось людям моего поколения в годы их юности».

Тарихи білімнің салыстырмалылығы

Тарихи білімнің позитивистік негіздерін қайта қарау релятивизм мен презентизмнің туының астында өтті. Позитивизмнің сыншылары, XX ғасырдағы Б. Кроче және Р. Дж. Коллингвуд сияқты ойшылдары Гегельден кейін тарихи процесті рухтың даму тарихы ретінде көрсеткен. Олар тарих табиғатқа қарағанда, зерттеушінің санасында объективті түрде көрініс бере алмайды деп сендірген. Табиғаттың және тарихтың фактілері сол сөздің дәлме дәл фактілер болып табылмайды. Табиғаттың фактілері — зерттеуші зейіні жетіп ұғына алатын немесе зертханада келтіре алатын зат болып табылады. Тарихи фактілердің рөлінде өткенде болған оқиғалар және енді енді өмір сүрмейтін жағдайлар болады. Олар тікелей қабылданғаннан кейін ғана тарихи ой объектілеріне айналады. Тарихшының иелігінде тек құжаттар немесе өзге де реликтілер, өткеннің қалдықтары бар. Ол солармен қандай да бір жолмен фактілерді қайта құруға тиіс болды. Тарихи танымның ерекшелігі осында жатыр.

Итальяндық тарихшы мен философ БЕНЕДЕТТО КРОЧЕ (1866—1952) өзінің бірінші зерттеулерін

позитивист ретінде бастады. Бірақ өз зерттеулерінде ол оқиғалардың хроникасы емес, «сезім тарихы және рухани өмір» ретінде түсінілетін ұлттық тарихты құру қажеттілігін ұғынуға келді. Өз басымен неокантианттық пен марксизмдікті сезініп, ол «абсолютті рухтың» гегельяндық философиясына келеді.

Кроченің тарихи таным әдіснамасындағы теориялық постулаттарды «абсолютті историзм» деп атайды. Оның басты еңбегі «Теория мен тарихиографияның тарихы» болды (1915). Кроче әр халықтың сабақтастығын, рухани дамуының үздіксіздігін анықтауға ұмтылды, тарихты өткен мен шындықтың органикалық байланысы ретінде түсіндірді. Оның тұжырымдамасының басты пафосы тарихи даму процесінде өзінің адамгершілік, құндылықтық ұстанымдарына сәйкес тарихты қалыптастырушы белсенді тұлғаның ролін мойындауға бағытталған. «Абсолютті тарихизмнің» негізгі постулаты — тарихтың бүгінгі замандық тезисі болды: әрбір шынайы тарих әрдайым заманауи болып келеді, өйткені біз қазіргі уақытта білуге маңызды тарихты білеміз.

АҚШ та XX ғасырдың 20—30 жылдары күшті позицияларды позитивизм сыншылары алды, олар тарихи білімнің салыстырмалылығына баса назар аударды (американдық релятивизм деп аталатын). Тарихтың классикалық парадигмасы қабылданбады, ол негізінде тарихтың объективті бейнесін жасайтын зерттеушілерге қарамастан бар фактілердің болуына негізделген. Американдық зерттеушілер Ч. Бирд және К. Беккер өткенді объективті танудың мүмкін еместігін атап өтті.

КАРЛ ЛОТУС БЕККЕР (1873—1948) тарих туралы сыртқы әлемнің бір бөлігі ретінде және нақты оқиғалар ретінде тарихи фактілер туралы ойлауға әдеттен бас тартуға шақырды. Американдық негіздегі релятивизм бастапқы принципі өткенді нағыз өнім деп тануда тұрған презентистік нұсқаға түсті.

Өткен қазіргінің нақты проекция ретінде салынды.

ЧАРЛЗ ОСТИН БИРД (1874—1948), 1930 жылдарда американдық тарихиографияның белгілі мектептерінің басшыларының бірі, Кроченің пайымдауына ере отырып, тарих «өткен туралы заманауи ойдан» артық емес нәрсе екенін айтты. Бирдпен тарихи танымның субъективті табиғатының көрінісі, тарихшының фактілер мен зерттеу тұжырымдамаларын еркін таңдауына негізделген сенім акті ретінде дамыды: тарихшының күші шектеулі болғандықтан, ол жаңа және жаңа уақыттың қандай да бір оқиғасы туралы барлық фактілерді пайдалана алмайды және оларды субъективті, өмір жағдайларына және өзінің табиғи қасиеттеріне сай зерттеу үшін іріктейді.

Релятивизм пән ретінде тарихтың дербестігіне қол жеткізу үшін және өзінің ғылыми құралдарын дамыту үшін қажет болды. Бірақ тарихтың танымдық мүмкіндіктерін қайта қарау оның өзінің ғылыми мәртебесін толық жоғалтуына қауіп төндірді.

Алайда, тарихи білімнің объективті сипаты туралы түсініктерді жоққа шығарған адамдар дереккөздерді сынауға негізделген кәсіби, еңбектерді мойындады және іс жүзінде тарихтың барлық позитивистік әдіснамасын қабылдады.

Жаңа тарихи шындықты пайымдаудың бірінші тәжірибесі ірі ресейлік ғалым РОБЕРТ ЮРЬЕВИЧ ВИППЕРГЕ (1859-1954) тиесілі болды, ол бағыстық мәдениеттің терең дағдарысын бастан кешіп жатқан дәуірдің тікелей салдары ретінде қарастырды. Бұл шарасыз тарихи көзқарастардың радикалды қайта қарастырылуына әкеп соқтырды. Оның мәнін Виппер тарих пәнінің өзін қайта ойлау қажеттілігін қарады: тарихи жағдайлардың орнын тарихи оқиғалар алуға тиіс болды. Ол зерттеуде де, оқытуда да әлеуметтік және мәдени тарихтың орнына халықаралық қатынастар тарихы мен саяси тарихы бірінші орынға қойылады деп ойлады. А. С. Лаппо-Данилевский, «Тарих методологиясы» деген ауқымды жүйелі еңбегінің негізін қалаушы, белгіленген ғылыми фактінің зерттеу жағдайларына тәуелділігін көрсете отырып, тарихи білімнің синтездеуші сипатын сақтап қалды.

Көрнекті орыс тарихшысы және діни философ ЛЕВ ПЛАТОНОВИЧ КАРСАВИННИҢ (1882-1952) жалпы, жүйелі тарихының тұжырымдамасында прогресстің идеясы даму процесінің қарама-қайшылығын ескермей, өткеннің де, осы күннің де шынайы түсінігіне жолды жаба отырып, тарихты құнсыздандырады. Ол тарих пәнін оның әлеуметтік дамуындағы, бірыңғай және үздіксіз үдерістегі адамзат ретінде анықтады, оның бір де бір жағы қалғандарын анықтайтын себеп болып таныла алмайды деп ойлады.

Карсавиннің тарихты зерттеудегі ықпалында «Тарихқа кіріспе: Тарих теориясы» (1920) және «Тарих философиясы» (1922) жұмыстарында дамыған тарихты зерттеуге көзқарас туралы идеялары оның замандастарымен тиісті дәрежеде бағаланбаған, олар отандық тарихнамада тек XX ғасырдың басында ғана сұранысқа ие болды.

Британдық тарихшы және философ РОБИН ДЖОРДЖ КОЛЛИНГВУД (1888-1943) тарихи білімнің мәнін «res gestae — адамдардың өткендегі іс-әрекеттері» ретінде анықтады. Ол дәлелдеме сипаттамалары мен пайымдауларға үлкен көңіл бөлді. Коллингвудтың пікірінше, нақты ғылымдардағы білімді ұйымдастыру

пункті — жорамалдар, ал тарихта фактілер болып келеді. Тарихи таным мәртебеден де, жадтан да тәуеліз болды. Коллингвуд, тарихшы ол туралы куәлікті жоғалту нәтижесінде толық ұмытылған нәрсені қайта аша алатынын атап өтті: ол тіпті оған дейін білмеген нәрсені де, қайта аша алды. Коллингвуд кәсіби тарихтың принциптерін былай сипаттады: «Тарихшы өзінің ғылымына тән әдістерді пайдалана отырып, оның жұмысы процесінде оның алдында тұрған кез келген бағдарламаның дұрыс шешімі қандай екендігі туралы өз пікірін жасауға құқылы және міндетті».

Басқаша айтқанда, тарихшы бұрын зерттелген деректерді үнемі қайта зерттеді. Коллингвуд, тарих адамның өзін өзі тануына керек: «Сондықтан, тарихтың құдіреттілігі, ол арқылы біз адмның не істегенін біле аламыз, сонымен қатар — өзінің кім екенін біле аламыз».

Коллингвуд ғылыми емес «қайшы мен желімнің тарихын» және «ғылыми тарихты» бір біріне қарама қайшы қойды. Оның пікірінше, біріншісі бар куәліктерді іріктеу мен біріктіруден тұрады және кейінгі антикалық және орта ғасырларға тән болып келеді. «Ғылыми тарих» аясында зерттеуші дереккөздерді талдайды, ол олардан табылғысы келетін туралы мәселені шешу бастамасын өзіне алады. Егер «қайшылар мен желім тарихшысы» дереккөздерді оқыса, онда олар оқырманға тікелей айтылмаған ештеңе жоқ деп жорамалданса, онда «ғылыми тарихшы» олардан бір қарағанда өзгеше нәрсе туралы айтатын мәліметтер алады, ал шын мәнінде ол қойған сұраққа жауап береді. Ғалым, тарихшының зерттелетін дәуірдің контекстіне кіру ұмтылысына негізделген тарихи интерпретация принциптерін әзірледі.

Коллингвуд бірінші болып «тарихи ойдың екінші өлшемі» немесе «тарих тарихы» туралы өзекті сұрақты ашық қалдырып қойды. Тарихи-тарихнамалық зерттеудің маңызды принципі әрбір зерттеуші тарихи процесте белгілі бір орынға ие және оған қазіргі уақытта ұстанатын көзқарастан ғана қарай алады деп санады.

Экономикалық тарих

XIX ғ. тарих ғылымының позитивистік «жүгіне» айқын өзгерістерге қарамастан, ХХ ғасырда ұзақ өмір оны күтіп тұрды. Релятивизм өзінің кәсіби мақсатын өткенді тиісті қайта құруда көруді жалғастырған, сондықтан тарих ғылымының фактологиялық негізінің объективтілігін сақтап қалған көптеген тарихшылардың наным-сенімдеріне қайшы келді. Тарихшылар-тәжірибешілер бұл нұсқамасы бір мезгілде және антипозитивистік көзқараспен қатар дамытын позитивистік емес тұжырымдамаларда философиялық негіздемені тапты. Тарихи бейпозитивистік емес философия жалпы социологиялық және психологиялық факторлардың тарихтағы рөлін мойындаумен сипатталды және, сәйкесінше, түсіндірмелік рәсімдерді тарихи танымда жетекші рөлді — зерделенетін құбылыстарды мінез-құлқын, ойлау стандарттарымен, типтерімен, күнделікті қарым-қатынас құрылымдарымен салыстырумен сипатталды.

КАРЛ РАЙМУНД ПОППЕР (1902—1994) тарихи ғылымдағы зерттеу процедураларын талдауға үлкен мән бере отырып, жаратылыстану-ғылыми, әлеуметтік және тарихи танымның ұқсастығы мен айырмашылықтарын атап өтті. Жалпы тарихи заңдардың бар-жоғын жоққа шығармай, Поппер сонымен бірге, олар теориялық ғылымдарда заңдарды орындайтын функцияны орындауға қабілетті емес екенін атап өтті.

Қазіргі заманғы проблемалармен ең тығыз байланыста болған және әлемдік экономикалық дағдарыстар аясында табысты дамып келе жатқан экономикалық тарих — жаңа тарихи пәнде неғұрлым ашықпозитивистік көзқарас көрініс тапты. Ол пән ХХ ғасырдың басында американдық, британдық және француздық университеттерінде сабақ ретінде оқытылды. Ол алғашқы жұмыстар, әдетте, мемлекеттің экономикалық саясатына қатысты болды және саяси тарихпен айналысудан көшуге ең қолайлы тәсілі болды. Бірақ, жақында тарихи-экономикалық зерттеулер баға қозғалысын зерттеуге, содан кейін бүкіл әлемдегі мамандардың қызығушылығын тудырған индустрияландыру феномені айналасында да шоғырланды. Оның нәтижесінде Британияға — өнеркәсіптік төңкерісті бастан кешкен бірінші елге ерекше назар аударылды.

Француз ғалымдары ФРАНСУА СИМИАН (1873—1935) және ЭРНЕСТ АЯБРУСС (1895—1988) ақша құнының өзгеруіне, бағаның қозғалысына, жалақының ауытқуына экономикалық циклдардың (көтерілуі және құлдырауы) ауысуының себептерін көрді. Зерттеушілер экономикалық үдерістердің динамикасын әлеуметтік қатынастар мен ұжымдық психологиядағы өзгерістермен, қоғамдық-саяси қозғалыстардың белсенділігімен байланыстыруға тырысты.

Британдық тарихшы РИЧАРД ТОУНИ (1880-1962) ағылшын буржуазиялық революциясының әлеуметтік-экономикалық алғышарттарын зерттеді, ал ДЖОН КЛЕПЭМ (1873-1946) өзінің үш томдық

«Ұлыбританияның экономикалық тарихының» (1926-1938) XIX — XX ғ. басында ел экономикасының барлық салаларының дамуын көрсетті.

Бір-біріне тарихшылар жаңа әдістерді, соның ішінде сандық әдістерді игеріп, оларды экономикалық ғылымнан алып, зерттелетін құбылыстар мен процестерді экономикалық өсу теориялары тұрғысынан ұғынуға тырысты. XX ғасырдың ортасында тарихшы-экономистер сандық тәсілді негізгі ретінде таңдайды — олар үшін зерттеу мәселелері мен әдістері көбінесе тарихпен емес, экономикалық теориямен анықталады. Негізінен әңгіме экономикалық өсу және индустриялық (кейінірек постиндустриялық) қоғам теориялары туралы болып отыр. Бұл теориялардағы заңдар жалпыға бірдей болған жоқ, шектеулі әрекет аймағы болған. Эволюциялық теориялардың жақтастары экономикалық тарихтың әр кезеңінде өз заңдары бар деп есептеді. Кезеңдерге бөлу жүргізілген өлшем әрбір кезеңнің негізгі сипаттамалары (яғни сол экономикалық заңдар) болып табылатыны анық болды. Осылайша «ашық шеңбер» пайда болды.

Осы тұжырымдамалардың нақты және жоғары дәрежеде айқын көрсейлген сынымен XX ғасырдың ең ірі теоретиктерінің бірі ЛЮДВИГ ФОН МИЗЕС (1881-1973) сөз сөйледі, ол экономикалық тарихты кезеңдеу әр кезеңге тән экономикалық заңдарды білуді болжайды деп атап өтті. Белгілі бір тәртіппен келе жатқан экономикалық эволюцияның әрбір кезеңі ішінде экономикалық заңдар өзгеріссіз қалады деп болжануда және бұл ретте бір кезеңнен екіншісіне ауысу туралы ештеңе айтылмаған.

Өтпелі кезеңнің өзіндік заңдары болды ма Сонымен қатар, егер экономикалық қалыптасу заңдары тарихи фактілер болып табылатындықтан және соның әсерінен тарихи оқиғалар ағымымен өзгерсе, онда ол ешқандай өзгерістер болмайтын кезеңдердің бар екендігі туралы тұжырымға қайшы келеді.

XX ғасырдың 60-70-жылдары жаңа экономикалық тарих мектебі қалыптасады, оның әдіснамасы негізінен сандық талдау мен экономикалық үдерістерді үлгілеуге негізделген. АҚШ-та осы бағыттың қарқынды дамуы кейіннен сандық әдістерді ұстанатын тарихшы-клиометристердің (Р. Фогель, С. Энгерман, Д. Норт және т.б.), ерекше тобының бөлінуіне әкелді. Олардың жұмыстары экономикалық тарих проблематикасының шегінен - әлеуметтік және саяси процестерді зерттеу саласына шығып кетті. 1970-1980 жылдары жаңа экономикалық тарих аясында зерттеудің ерекше саласы — бизнес тарихы қалыптасты.

Өткенді зерттеуде өркениеттелген және мәдени тарихи тәсілдер

«Ғылыми тарихты» дәйекті жоққа шығару неміс тарихшысы мен философы ОСВАЛЬД ШПЕНГЛЕРДІҢ (1880—1936) атақты «Еуропадағы күнбатыс» (1918—1922) кітабында көрініс тапты. Ойшыл табиғат пен тарих полярлығы ғылыми және өмірлік тәжірибеге қарама-қарсы екі таным түрі арасында үлкен қарама-қайшылықты құрайды деп ойлады. Басқаша айтқанда, тарих, өмірлік тәжірибенің бастапқы және қуынымды нысаны ретінде ғылыммен ешқандай байланысы жоқ болды. Тарих ғылымын жоққа шығару тарихи құбылыстар әлемінде себептерін терістеуде Шпенглермен жүзеге асырылады. Оның құрылымында ортадағы орынды тағдыр идеясы алады. Тағдырды түсіну, яғни ол тұрған тарихтың өзі ғылыми таным тәсілдеріне берілмейді. Тарихты танудың негізгі тәсілі интуиция болып табылады.

Неміс ғалымының пікірінше, тарих тұйық мәдени құрылымдардың тізбегі болып табылады. Шпенглер өркениеттің өміршеңдігі тарихын ерітеді, олардың әрқайсысы дүниеге келеді, өсіп келеді, есейеді, өледі және өледі, және оның пайда болуын, өзгеруін және жоғалуын анықтайды, оның өз табиғатынан шығады. Цикл примитивті дәуірдің варварлығынан басталады; содан кейін саяси ұйым, өнер және ғылым дамиды — архаиктен декаданс дәуірінің консерватизмімен ауысатын гүлдену кезеңінің классикалық формаларына; ақырында, мәдениет жаңа варварлыққа және өз аяғына келеді. Осылайша, ойшыл жергілікті құрылымдардың тұйықталу идеясын мәдени-тарихи циклдар теориясымен байланыстырады, сонымен қатар Шпенглер теориясы мәдениеттің циклдік даму фазаларын ғана емес, олардың ұзақтығын да белгілейді. Мәдениеттің әр фазасы уақыты келгенде автоматты түрде келесіге көшеді; сол уақытта өмір сүріп жатқан индивидтердің өздерін қалай ұстауына маңызды емес. Шын мәнінде, ешқандай тарихи процесс өмір сүрмейді. Адам не жасаса да, оның ақырғы нәтижеге ешқандай әсері тимейді.

Шпенглердің әдіснамасы болашақтың бейнесін құруға арналған. Тарихи дереккөздердің талдауының орнын ешқандай шекаралармен шектелмеген авторлық фантазияның еркін ұшу басады. Мұнда қандай да бір тексерілетін дәлелдер туралы сөйлеу мүмкін емес. Шпенглердің әдістемесі кәсіби тарихшылардың өткір және әділ сынын тудырғаны таңдандырарлық нәрсе емес.

Біртуар британдық ғалым АРНОЛЬД ТОЙНБИДІҢ (1889—1975) 1934 жылы жарыққа шыға бастаған, «Тарихты түсіну» («Тарихты зерттеу») деп аталатын он екі томдық еңбегінде тарихи зерттеудің пәні -

Кітап: Тарих ғылымының тарихы

Дәріс: XX ҒАСЫРДАҒЫ ТАРИХ: ТАРИХИ ТАНЫМДАҒЫ ДАҒДАРЫС ПЕН РЕВОЛЮЦИЯ

адамдардың қоғамдастықтарының өмірі болды. Тойнби адамзат тарихын бірдей ішкі құрылымға, немесе функционалдық заңға ие, дамуы бар жергілікті өркениеттер қатарына (олар өз кезегінде бастапқы, қайталама және үшінші болып бөлінеді) бөледі. Өркениеттің пайда болуы, қалыптасуы және құлдырауы Құдайдың сыртқы түрткісі және энергиясы, шақыру және жауап және, ақырында, күтім және қайтару сияқты факторлармен сипатталады. Осылайша, шеңбер бойынша кейбір заңды қозғалыс танылады. Антикалық тарихнама мәнеріне тарихи уақыт циклдік ретінде белгілі шамада түсіндіріледі. Бұл ретте тарихшылар бөлген негізгі бес өркениеттің (батыстық, шығыс-христиандық, исламдық, индуисттік, Қиыр Шығыстық) әрқайсысы алдыңғы өркениеттердің белгілерін иемденеді.

Тарихшылардың шексіз көптеген міндеттерінің арасында қоғам деп аталатын тарихи процестің негізгі құрылымдық элементтерін тану және ажырату және олардың арасындағы қатынастарды зерттеу аса маңызды болып табылады. Әрбір қоғам я ақарапайым, я өркениетті болып келеді. Әдетте, олардың мекендеуі мен таралуының географиялық таралу аймағы мағынасында салыстырмалы түрде көп емес, басым көпшілігі салыстырмалы түрде қысқа емес және әдетте өркениетті қоғам немесе басқа да өркениетті емес қоғамның басып кіруіне алып келетін өзінің күш қолдану өлімін табады.

Тойнбидің негізгі категорияларына сондай — ақ жалпыға ортақ мемлекет пен жалпыға ортақ шіркеу-олар пайда болған қоғамның барлық саяси және діни өмірін өзіне шоғырландыратын ұйымдар жатады. Осы алғышарттарға негізделе отырып, Тойнби өркениеттерді салыстырмалы зерттеу — олар қалай және неге пайда болады, дамиды, өледі деп бөледі.

Тойнбидің пікірінше, тарихқа тек түйсік пен көзқарас арқылы ғана жақындауға болатын Құдайдың идеясы тиесілі деп саналады. Тойнби тарихты тарихшы бақылайтын, тіркейтін және жіктейтін дайын фактілердің жиынтығы ретінде қарастырады.

Шпенглер менн Тойнбидің көзқарастарында көптеген ұқсастықтар бар. Басты айырмашылық-Шпенглерде мәдениет бір-бірінен мүлдем бөлек болып келді. Бұл кеңістік пен уақытта оқшауланған мәдениеттердің өзара қарым-қатынасы, олардың арасындағы ұқсастықты тек тарихшы ғана анықтай алады. Тойнбиде бұл қарым-қатынастар сыртқы сипатқа ие болғанымен, өркениеттер өмірінің бір бөлігін құрайды. Ол үшін кейбір қоғамдар басқаларға қосыла отырып, сол арқылы тарихи процестің үздіксіздігін қамтамасыз етуі өте маңызды болды.

Тарихи-мәдени мәселелер шеңберінде соғыстан кейінгі жылдары елеулі нәтижелерге қол жеткізілді. Айтарлықтай дәрежеде, олар XX ғасыр тарихи ойының тарихына берік енген нидерландтық ғалым ЙОХАН ХЕЙЗИНГИДІҢ (1872-1945) қызметімен байланысты болды. Өзінің атақты «Орта ғасыр күзі» (1919) атты кітабында зерттеу нысандарын тұрмыс салтының және ойлау Франция мен Нидерландыда XIV—XV ғғ., Хейзинга жаңа бағыттар, тарихи білімдер — тарихи менталдылығының қалыптасуының бастауы болды. Ғалым ішкі әлемге, адамның өткенді танып білудің ең маңызды көздерінің бірі ретінде жан-жақты уайымдауға бет бұрды. Хейзинга тарихтағы болжау мүмкіндігін жоққа шығарды. Тарихи білімге деген қажеттілік зерттеуші адамға тән абсолюттік қажеттілік деп санап, мәдениеттің интегралдаушы элементі ретінде тарихтың негізгі мәнін толық негіздеп берді. Тарихи білім - мәдениеттің нақ өзі деп жазды ол. Сондықтан тарих дағдарыс уақытында қажетті рухани келісімге қол жеткізу құралы бола алады. Хейзинга тарихты, ондағы мәдениет өзіне өзі өткен туралы есеп беретін рухани қалыпта анықтады. Оның шығармашылығында адмның тарихтағы мәселесі тыңдалды. Ол тарихи антропология және мәдениеттану сияқты қазіргі ғылымдардың бастауында тұрды.

«Идеологияның малай әйелі»

Идеялық-саяси сәт антикалық дәуірден бүгінгі күнге дейін тарихнамаға елеулі әсер етті. Бұл әсердің қарқындылығы ғылымның ішкі әлеміне және оның қамту саласына ғана өзгереді, олар қандай да бір елдегі саяси режим мен әлеуметтік жағдайға тікелей тәуелді болды. Бірақ идеологиялық баспасөздің қуаты бейтарап шежіреші үшін ең тар тауашаны ғана қалдырады әр түрлі елдердің тарихында кезеңдер бар.

Ресейде Кеңес өкіметінің орнауымен бірқатар жаңа ғылыми-тарихи орталықтар пайда болады. 1920 жылдың аяғында-1930 жылдың басында ғылыми мекемелер жұмысының басты мазмұны қоғамдық-экономикалық формациялардың мәні мен сипаты туралы шексіз пікірталастар болды. Уақыт өте келе тарихи ұйымдардың жұмысына партиялық араласу күнделікті болды, ал ғалымдардың пікір-талас барысы мен тағдыры Совнарком және ВКП (б) ОК қаулыларымен анықталды. 1930 жылдың басынан бастап 1940 жылдың басына дейін зерттеушілер ғылымның партиялық-идеологиялық жүйе талаптарына толық бағынуын көрсетеді.

1934 жылы мектептерде тарихты оқыту реформасы жүргізіліп, университеттердегі тарихи факультеттер қалпына келтірілді. Кейінірек КСРО-ның барлық республикаларының ғылыми-тарихи мекемелері Ғылым Академиясына қайта құрылып, қосылды. Тарихи ғылым тұрақты түрде партия мен Сталиннің жеке жолдастары тарапынан қамқорлықтың мәні болды. Бұл қамқорлық зерттеушілердің шығармашылық ізденістерін шектеудің, оның міндеттерін марксизм-ленинизм классиктерінің негізгі ережелерін растаудың нәтижесінде болды.

Тоталитарлық режимдердің ресми идеологиясы Шығыста да, Батыста да ұлттық тарихнама мен тарихи білімді «қолмен» жұлып алды. Оның ең жарқын мысалы — нәсілшілдік ресми идеология мәртебесіне ие болған гитлерлік Германиядағы нәсілшіл тарихи концепциялардың таралуы болды. 1935 жылы жаңа Германияда Имперлік тарих университеті құрылған болатын. Көптеген белгілі неміс тарихшылары нәсілдік және саяси ойлар бойынша оқытудан шеттетілді немесе көшіп кетіп отырды. 1943 жылдың соңында «жаппай соғысқа» көшуге байланысты тарихи журналдар мен ғылыми мекемелердің көпшілігі жабылды.

Суық соғыс деп аталатын халықаралық қатынастар тарихына енген екі жүйенің өткір қарсы тұруы соғыстан кейінгі әлемнің әр түрлі өмір салаларына, соның ішінде тарихтың дамуына үлкен әсер етті. Бұл қарама-қайшылықтың ортасында екі аса шығын және сәйкесінше, өз жүйелерінің іргелі құндылықтарын қорғаған екі ұлттық тарихнамалардың конфронтациясы болды. Бұл рөлді тиімді орындау құндылықтардың қарама-қарсы жүйесін белсенді түрде анықтауды талап етті. Американдық әріптестері «кеңестік коммунизмнің адамөнерменавистік тәжірибесін» әшкерелеген секілді, кеңес тарихшылары — «әлемдік жандарманың аңды сындырғаны» деген ойды тереңдете әшкереледі. Екі жақтың өзара шабуылдардың қозғалтқышы тарихи ақиқатқа ұмтылмағанын атап өткен жөн.

КСРО дағы «Ждановщинаға» АҚШтағы «маккартизм» сай келді. Бірінші ұғым кеңес Компартиясының қайраткері А. А. Ждановтың есімі берілген, оған 1946-1948 жж. ССРО-да өткізілген маскаралық идеологиялық кампаниялар байланысқан (олардың құрбандары кеңес мәдениетінің көптеген көрнекті қайраткерлері болды). «Маккартизм» американдық мәдениет пен ғылымның мыңдаған көрнекті өкілдері, соның ішінде тарихшылар зардап шеккен антиамерикандық қызметті тексеру бойынша азғана науқанды ашқан үкіметтік мекемелердің қызметі мәселелері бойынша АҚШ Конгресінің Сенат комиссиясының төрағасы Д. Р. Маккартидің есімімен байланысты болды. Бұған екі елде де мақсатты түрде тоғысқан өзара күдік, қорқыныш атмосферасын қосамыз және суық соғыс жылдарында тарихи ой дамитын уақыт туралы түсінікті аламыз. Әлемдік зұлымдықтың көзі ретінде бір-бірін айырып, кеңес және американдық тарихшылар суық соғыстағы өз орнын айқын түсінді, оның идеологтары болды. Осы жылдары көптеген кеңес ғалымдары өздерін ерекше мақтанышпен «идеологиялық майдан жауынгерлері» деп атаған.

Американдық тарихнама оның полюстерінің бірінде суық соғыс идеологиясын тұжырымдап, негіздеп шығарды. Бұл Батыс рухани құндылықтарға қатысты кез келген күмәнге тыйым салынған ресми идеологиясы болды. Осы құндылықтарға негізделге, АҚШтың барлық тарихы сыннан тыс болды. Мұндай рухани жағдайда қазіргі заманды зерттеуге бағытталған әлеуметтік ғылымдар тарихты дәстүрлі тауашадан белсенді түрде ығыстырып қана қоймай, «ғылыми» қоғамдық маңызы бар пән ретінде оның шарасыз аяқталуын негіздеуге тырысты.

Тарихи таным қазіргі заманның қарапайым проекциясына айналып, қандай да бір объективті негізден айрылды, ал оның тасымалдаушылары тарихшылармен қатар тарихи білімдерге, ең алдымен жазушылардың, публицистердің, журналистердің көзқарасы бар мамандықтардың кең шеңберінің өкілдері жариялады. Тарих әдебиет пен журналистикадан өткен туралы шынайы білім алуға бағытталған зерттеу әдістері мен әдістемелерінің болуымен ерекшеленетіні күмән тудырды. Өзінің танымдық бессилиясына қол қоя отырып, өзінің пәніне ғылым, тарихшылар мәртебесін теріске шығара отырып, оны танымай, оған үкім шығарған немесе, қалай болғанда да, оған жеткілікті негіздер берген болуы мүмкін. Тарихта тек екі үлесіқалғандай көрінді: өмірден алыс антикварлық раритеттердің жиналуы немесе саясат құралы болу. Соңғысынан қалай ілесіп келсе, ары қарай олар XIX ғасырда үстемдік еткен өз ғылымының идеалынан алшақ кетті.

1950-жылдардың ортасынан 1960-жылдардың ортасына дейін, КСРО-да партия-мемлекеттік органдар тарапынан идеологиялық бақылаудың біршама әлсіреуі орын алады. Жаңа жағдайлар марксистік парадигма аясында әдіснамалық ізденістердің мүмкіндіктерін ашты, алайда, 1980-ші жылдардың ортасына дейін көп ұзамай олар тоқтатылды. Батыс тарихнамасында 1950-1960 жж. аралығында тарихизмнің дағдарысы ретінде белгіленген кезең аяқталады.

Ұсынылған ресурстардың тізімі:

1. Барг, М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма / М. А. Барг. — М., 1987.
2. Барг, М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. — М., 1984.
3. Бессмертный Ю. А. Метод // Человек в мире чувств : Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / под ред. Ю. Л. Бессмертного. М., 2000. С. 23.
4. Биск, И. История исторической мысли в новое время / И. Биск. — Иваново, 1983.
5. Блок М. Апология истории. М., 1983
6. Бычков, С. П. Введение в отечественную историографию XX в. / С. П. Бычков, В. П. Корзун. — Омск, 2001.
7. Гутнова, Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. — М., 1985.
8. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева. — М., 1990.
9. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева, А. И. Патрушева. — М., 2000.
10. Историческая наука и историческое сознание / под ред. Б. Г. Могильницкого. — Томск, 2000.
11. Ковальченко, И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М., 1987.
12. Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории ; Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд. — М., 1980.
13. Косминский, Е. А. Историография средних веков : V в. — середина XIX в. / Е. А. Косминский. — М., 1963.
14. Кроче, Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. — М., 1998.
15. Lovejoy A. O. The Great Chain of Being : A Study of the History of an Idea. Cambridge (Mass.), 1936.
16. Могильницкий, Б. Г. История исторической мысли XX в. Вып. I—II / Б. Г. Могильницкий. — Томск, 2001—2003.
17. Насонов, А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. / А. Н. Насонов. — М., 1969.
18. Немировский, А. И. У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. — Воронеж, 1979.
19. Портреты историков : Время и судьбы. В 2 т. / под ред. Г. Н. Севостьянова, Л. Т. Мильской. — М., 2000.
20. Про, А. Двенадцать уроков по истории / А. Про. — М., 2000.
21. Румянцева, М. Ф. Теория истории / М. Ф. Румянцева. — М., 2002.
22. Савельева, И. М. История и время : В поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — М., 1997.
23. Тош, Дж. Стремление к истине : Как овладеть мастерством историка / Дж. Тош. — М., 2000.
24. Шапиро, А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII в. / А. Л. Шапиро. — Л., 1982.
25. Хейзинг Й. Homo ludens : В тени завтрашнего дня. М., 1992.
26. Февр Л. Бои за историю. М., 1991.